

Sasfi Csaba

Tandíj: elitképzés vagy közoktatás

II. József oktatáspolitikai rendeletei

a

„kalapos király”, II. József, a magyar történelem egyik legvitatottabb alakja. Viszonylag rövid egyeduralmukodása alatt radikális reformok sorát léptette életbe. Birodalmának egészét egyszerre akarta egységes, egyforma intézményekkel irányított, centralizált felvilágosult államná alakítani, mintha érezte volna, hogy nem sok idő adatik neki „álmai” valóra váltásához. Az alábbi írás a császár tanügyi, mai kifejezéssel oktatáspolitikai célkitűzéseit és e politika eszközeit veszi szemügyre, az 1785-ben kiadott tandíjrendeletet és következményeit állítva vizsgálódásának középpontjába. Arra szeretne elsősorban válasz kapni, hogy a tandíj mondhatni rajtaütésszerű bevezetése milyen hatással volt a diákság társadalmi összetételének alakulására. E célból a történeti irodalomnak e kérdésben született eddigi megállapításait újabban feltárt adatokkal kiegészítve értelmezi.¹

József művelődés- és oktatáspolitikája egy korábban, anyja, Mária Terézia által megindított folyamat betetőzése volt. E folyamat során valósult meg az intézményes nevelés-oktatás állami felügyelet alá vonása, tartalmi és szervezeti egységesítése és az állam céljainak szolgálatába állítása. Erre a jezsuita rend eltörlése, javainak állami kezelésbe vétele után került sor. A tulajdonképpeni közoktatás, azaz az állami nyilvános oktatás ekkor jött létre a katolikus oktatási intézményrendszer bázisán. Az „államosított”, azaz királyi, de továbbra is túlnyomó részt az egyház, a szerzetesrendek által biztosított oktatást a Ratio Educationis elnevezésű jogszabálygyűjtemény alapján a központi kormány szerv, a Helytartótanács felügyelte, és a jezsuita rend vagyonából létrehozott Tanulmányi Alapból nagyrészt finanszírozta is. E tanügyi kódex a nevelés-oktatás célját *általánosságban* a gyerekek szüleinek nemzetisége, lakóhelye, rendi állása és foglalkozása alapján meghatározott, „örökölt” élethelyzetének megfelelő műveltség, illetve tudás átadásában jelölte ki. Ennek érdekében a társadalmi hierarchia külön-

¹ A tanulmány A középiskola szerepe a polgári átalakulásban 1777–1849. (T. 392/1990–94.) és A gimnáziumi diákság összetétele a Dunántúlon a 19. század első felében (T. 023597/1997–2000.) című OTKA kutatások eredményein alapul.

böző szintjein elhelyezkedő egyes csoportok gyerekei számára az oktatás különböző fokozataira való eljutást tartotta kívánatosnak. Voltak persze olyan diákok, akik túllépték a nekik rendelt szintet, és ilyen formán apáiknál magasabb műveltségre tettek szert, ezt a jelenséget a szabálykönyv is – külön minősítés nélkül – megfogalmazza. Vagyis a Ratio Educationis művelődési eszménye elvi jellegű volt, kategorikusan nem zárta ki az adott társadalmi helyzet által szükségesnek ítélnél magasabb műveltség megszerzését, erre vonatkozóan semmiféle rendi vagy jövedelmi korlátot nem határozott meg.

Közoktatáson tehát a Ratio szerint alapvetően a rendi társadalom műveltségi szerkezetének – tartalmilag korszerűsített, a hasznos ismeretek arányát növelni szándékozó – konfliktusmentes újratermelését kell értenünk. Ennek a közoktatásnak csak egy meghatározott, a felsőfokú oktatásra előkészítő részét jelenti a szakszerűen eljáró hivatalnokok és az éppen kialakulóban levő modern értelmiség képzése iránt egyébként egyre határozottabban megfogalmazódó „felhasználói-alkalmazói” igény.² A közoktatásnak ez az egységes rendszere át kívánta fogni az oktatás minden szintjét és minden területét: az iskolatípusok és ezek egységes tanterveinek egymásra épülése volt hivatva biztosítani a tudáselosztás fenti elveinek megvalósítását. A Ratio Educationist, az állami, vagy nyilvános oktatás, vagyis a közoktatás létrejöttét megelőző évszázadokban a művelődési és értelmiségi funkciókat – így az oktatást-nevelést is – többségében egymaga ellátó egyház döntően saját szükséglete és saját igényei szerint végezte, és mintegy kiegészítő tevékenységként a csekély világi oktatási szükségletet is kielégítette.³ A laicizálódás megindulásával és vélhetően nem függetlenül a hosszú agrár-konjunktúra megindulásától a 18. század első harmadától Magyarországon is emelkedik a közép- és felsőfokon tanuló diákok száma, ami a hagyományos egyházi oktatás korábbi viszonyainak átalakulását is feltételezi.

Bár II. József a Ratiót formálisan nem helyezte hatályon kívül – sőt uralkodása kezdetén megerősítette és Erdélyre is kiterjesztette –, oktatáspolitikai törekvései messze túlmutattak az ebben foglalt célkitűzéseken. A felvilágosodás szellemében a rendi előjogok és az ezek fenntartását biztosító rendi intézmények megszüntetésére törekedett, és ez a szándék vezérelte tanügyi politikájának kialakításakor is. Ebben az alsőfokú oktatásnak, a népoktatásnak volt kiemelt szerepe, mivel ez lett volna képes a felvilágosodás eszméit a legszélesebb és legszükségesebb területekre közvetíteni, és ettől volt várható a birodalom felzárkózása a modern európai nagyhatalmak fejlettségi szintjéhez. Igazgatási reformjának elveivel összhangban pedig a felsőbb (közép- és felsőfokú) iskolákban nem a különböző rendi műveltségi

² Marczali H. 1881–1888. 3. kötet 305–306., 313.

³ U. o.

követelményeknek, hanem az állam szolgálatába állítható egyéni érdemeknek, a tanulmányi kiválóságnak, szorgalomnak és tehetségnek kell érvényesülnie, és az elsajátítandó ismeretanyagoknak sem az öncélú, tudományos megismerést szolgáló, hanem a gyakorlatban alkalmazható ismereteket kell tartalmaznia.

II. József uralmának megítélésében a történeti irodalom meglehetősen megosztott. A korábbi, nemzeti szemléletű történetírás elsősorban a német nyelvet hivatalossá tevő nyelvrendeletet középpontba állítva a nemzetérválás szempontjából döntően negatívan ítélte meg ezt az időszakot, nem tagadva a reformok egy részének időszerűségét és haladó szándékát. A későbbi munkák azonban, a részletek alaposabb ismeretében és az uralkodó különböző területeken hozott intézkedéseit összefüggésükben elemezve kiemelik, hogy a józsefi időszak a kezdeti formában már korábban kialakult felvilágosult, és nagy részben plebejus származású, modern értelmiségi rétegnek a megerősödését szolgálta.⁴ E problematikát követve kíséreljük meg II. József közép- és felsőfokú oktatásra vonatkozó rendeleteinek hatását, a sokat vitatott tandíjrendeletét és annak vélt és valós következményeit megvizsgálni. Mielőtt azonban rátérnénk ezeknek a konkrét kérdéseknek a vizsgálatára, szükségesnek tűnik a korszak – a jozefinizmus – oktatási viszonyainak vázlatos bemutatása.

A közép- és felsőfokú oktatás rendszere Magyarországon a 18. század utolsó negyedében

A tárgyalt időszakban a felsőbb iskolák felekezeti alapon lényegében két szektort képeztek. Az egyik, amiről eddig is szó esett az „államosított” (királyi) katolikus, nyilvánosnak is nevezett iskolák hálózata, amelyre az 1777-es Ratiótól kezdődően nyugodtan alkalmazhatjuk a *centralizált rendszer* kifejezést: egységes elvek és szabályok által központilag irányítva, tartalmában illetve követelményeiben egységes képzést nyújtott, biztosítva ezzel a diákok részére az iskolák közötti mobilitást és a képesítések legalább is egységesülő rendszerét. A másik, számszerű súlyát tekintve kisebb⁵ szektorát a protestáns iskolák képezték, melyek – bár nem maradt rájuk nézve sem hatás nélkül a Ratio által képviselt egységesítés elve – az egyes felekezeteken belül is meglehetősen eltérő „szisztémák” szerint szerveződtek és

⁴ Benda K. 1957. XX., Kosáry D. 1980. 442., Heckenast G. 1989. 429–430.

⁵ A katolikus középiskolák száma 1785-ben Magyarországon 59, az akadémiáké 4. A protestánsok ekkor 35 közép- és főiskolával rendelkeztek. Utóbbiakra: Magyarország története 1150.

működtek. Ezekben a különböző képzési szintek és fokozatok főleg az alsó-fokú oktatás irányában nem különültek el egymástól egyértelműen. Ezeket az iskolákat *decentralizált oktatási rendszerek*ként lehetne jellemezni, működésük alapja az intézményi autonómia volt, amit saját egyházukon belül is érvényesíteni tudtak, hátráltatva ezzel az egységesítés-egységesítésnek a protestáns egyházakon belül is igényként megfogalmazódó megindulását. A Habsburg-kormányzat az egységesítést a Ratio révén a protestáns iskolákra is ki akarta terjeszteni, de ez a törekvése sikertelen volt, és az is maradt a 19. század második feléig. A protestáns iskolák önállóságukat féltve őrizték, az üldöztetés időszakának emlékei élénken éltek emlékezetükben: még adatszolgáltatásra sem voltak hajlandók, így a protestáns iskoláztatásra tömeges és egységes szempontok alapján feldolgozható, a másik szektorral összevethető adatok erre az időszakra vonatkozóan jelenleg nem állnak a történeti kutatás rendelkezésére.

A diákok mozgása a két rendszer között csekély lehetett: egészen a II. József által kibocsátott türelmi rendeletig az ellenreformáció jegyében a központi hatóságok tiltották katolikusoknak a protestáns iskolák látogatását. A protestánsok esetében pedig a felekezeti öntudat zárta ki a katolikus iskolák nagyobb mérvű látogatását. Természetesen egyedi esetek előfordultak, de ezeket többségükben a helyi-egyéni körülmények motiválták, nem tömeges és szokásos megfontolások. Így a két szektor az iskolalátogatás megfigyelhető folyamatait tekintve lényegében elszigetelten létezett egymás mellett, nem jelentett oktatási piacot: „átjárás” jelentősebb számban és rendszeresen nem volt, aminek tehát nem csak az akadálya, hogy a protestáns szektor nem volt egységes. Ebből következően a két szektor viszonylatában ekkor nem igazán beszélhetünk az oktatás fenntartó-ellenőrző csoportjainak, lényegében az egyházaknak „konfliktusos versengés”-éről.⁶

Szükséges szót ejteni arról is, hogy a felsőbb oktatás számszerű súlya mekkora volt ebben a korszakban, a népesség milyen részét érintette. A vizsgált állami közép- és felsőfokú oktatás kiterjedtségére pontos, korosztályos jelzőszámokat nem tudunk konstruálni. A katolikus és görög rítusú nem egyesült felekezeti népességre vetítve 1787-ben a királyi Magyarországon 870 felnőttre jut 1 közép- és felsőfokú iskolában tanuló diák, 1827-ben 269-re.⁷ Összehasonlítás végett: 1994-ben 23 lakosra esett 1 középiskolai és felsőfokú nappali tagozatos tanuló.⁸ E korszakban a középszintű oktatás nem jelentett tehát mai fogalmaink szerinti tömegoktatást, a népesség igen kis részére terjedt ki. Ezért is érdekes, hogy a diákok a társada-

⁶ Archer, M. 1988. 7–10.

⁷ A népesség korabeli számára: Thirring G. 1938. és B. Lukács Á. 1979.

⁸ Az 1994-es adatokra: Magyar statisztikai évkönyv 1994. Bp. 1995.

lom egyes csoportjait milyen mértékben képviselték, hogy a művelt réteget egyszerű vagy bővített módon termelte-e újra az oktatási rendszer.

A felsőbb iskolák típusát a képzési szintek határozták meg: a népiskolai (vagy nemzeti iskolai) három osztály elvégzése után többnyire 9–10 éves korban léptek a diákok az első grammatikai osztályba. A *három grammatikai osztályban* a latin nyelvtan oktatása dominált, a tanítási idő felét tette ki. Ezek után a *két humanista osztály* következett, ahol a klasszikus szerzők műveit tanulmányozva a szónoklat és költészet latin nyelvű készségének elsajátítása a tanóráknak megint csak valamivel több mint felét vette igénybe. Ez után következtek a *két éves filozófiai tanulmányok*. Ennek elvégzésével megszerezte a diák a korabeli általános műveltséget, és ezután a *felsőfokú szakképzés* következhetett: a jogi, orvosi, teológiai, mérnöki karon a pesti egyetemen, jogi irányban a jogakadémiákon. (A papnevelés a gimnázium után, jelentős mértékben a nem nyilvános, egyházi oktatási intézményekben, az érseki és püspöki líceumokban és szemináriumokban folyt.) Eszerint alakultak az iskolatípusok is: a csak grammatikai osztályokkal rendelkező iskolákat kisgimnáziumnak, a humanista osztályokkal is rendelkezőket gimnáziumnak (vagy nagygimnáziumnak) nevezték. A filozófiai osztályok viszont már csak az egyetemen és az öt jogakadémián voltak, vagyis a filozófiai tagozat létszámában és térben az alsóbb tagozatokhoz képest erősen koncentrálódott ebben a korszakban. A továbbiakban, a rendelkezésre álló adatok miatt, főleg a gimnáziumi, tehát grammatikai és humanista osztályokból álló két alsó tagozat viszonyait fogjuk vizsgálni.

Oktatáspolitikai intézkedések és tandíjrendelet

II. József tandíjrendeletét 1785. január 31-én adta ki (Helytartótanács 1785. január 31. 2885.). Ebben a következő állt: gimnáziumban 6, bölcsészeten (a filozófiai osztályokban) 9, egyetemen (a jogi és orvosi karon) 15 forint a tandíj, ha ezt nem fizetik meg a diákok, nem kapnak nyilvános érvényű, közokirat jellegű bizonyítványt, enélkül pedig nem pályázhatnak állami alkalmazásra, ösztöndíjra.⁹ A tandíjat havonként, részletekben kellett

⁹ Kornis Gy. 1927b 1. kötet 66., Marczali H. 1881–1888. 3. kötet 313–315., Csáka K. 1887/88–1891/92. 1889/90–47. A tandíjak összegét a kérdést tárgyaló más munkák Schwartner művére (Statistik des Königreichs Ungern) hivatkozva eltérően adják meg: a gimnáziumban 12, a filozófiai tagozaton 15, és a jogi és orvosi karon 30 forint. Vö. Kosáry D. 1980. 442., Magyarország története 4/2. kötet 1145., A magyar nevelés története 1. kötet 169. A magasabb összegek – úgy tűnik – korábbi javaslatok: vö. Hajdu L. 1986. 18.

fizetni a tíz hónapig tartó tanév folyamán.¹⁰ A következő évben a családapák, a görög katolikus és a nem egyesült görög hitű lelkészek fiai mentesültek a tandíjfizetés alól.¹¹ Szoros kapcsolatban áll e rendelettel az uralkodó előző évi szeptemberi intézkedése, amely megszünteti a nemesi konviktusokat – azaz a nemesi kollégiumokat, ahol a gimnáziumin túli, speciális, rendi nevelést kaptak a növendékek –, és vagyonukat állami ösztöndíjjakká változtatja.¹²

Hogy e rendelet hatását a diáklétszám alakulására ténylegesen fel tudjuk mérni, figyelembe kell venni a császár egyéb, az iskoláztatási döntéseket alapvetően befolyásoló, egyfelől a felsőbb oktatást, másfelől a hivatalvállalást érintő korábbi intézkedéseit is. Az előbbi vontakozásban egyrészt az iskolai szelekció szigorítását kell mindenképpen említenünk: „...gimnáziumokba csakis jelesrendű népiskolai bizonyítvánnyal bíró parasztfiúk vehetőek fel, a polgárfiúk közül pedig csak azok, akik legalább jó rendűek. Ugyanilyen rendű tanulmányi előmenetel alapján léphetnek fel a gimnázium további osztályaiba.”¹³ Az uralkodónak ez a rendelete meglehetősen elmentmondásban áll elveivel, hiszen az iskolai szelekciót rendi alapra helyezi, jóllehet a Ratio nem tartalmazott ilyen jellegű megszorítást. Másrészt a német nyelvet hivatalossá, és ilyenformán nyomban a felsőbb oktatás nyelvévé és kizárólagos feltételévé nyilvánító hírhedt nyelvrendeletet kell figyelembe venni (1784. április 26. – közzétéve a Helytartótanács által május 18-án). Ennek érvényesítése kezdettől bizonytalannak tűnt, ezért bevezetését az oktatásba 1787. november 1-ig fokozatosan kellett végrehajtani.

Már a tandíj bevezetését megelőzően, vagy azzal nagyjából egy időben, de mindenképpen az első „fizetős” iskolaévvvel bezárólag az iskolák környezetét, a tanult emberek alkalmazási lehetőségeit, „piacát” nézve is lényegi változások következnek be. Azután, hogy a türelmi rendelet 1781-ben garantálja a protestáns felekezetűek teljes körű és feltétel nélküli hivatalképességét, az 1785-ös pápens a nem nemesek részére is biztosítja ugyanezt. Az ugyancsak ez év augusztusában kiadott jobbágy-rendelet pedig – egyebek mellett – lehetővé teszi a jobbágyok szabad pályaválasztását: földesuruk beleegyezése nélkül mehetnek mesterségre, iskolába. Mindezek előtt már 1780-ban kiadja a minősítési táblázatokat, mai kifejezéssel káderlapok készítésére vonatkozó intézkedését, majd 1784 szeptemberében elrendeli,

¹⁰ Csáka K. 1887/88–1891/92. 1889/90-30.

¹¹ Csáka K. 1887/88–1891/92. 1889/90-28–29.

¹² Kornis Gy. 1927b 1. kötet 66., Csáka K. 1887/88–1891/92. 1888/9-46–47., A magyar nevelés története 1. kötet 169.

¹³ Kornis Gy. 1927b 1. kötet 65., 258. 1784. szeptember 7-én újabb rendelet, amely ismételt kimondja, hogy III. rendű bizonyítvánnyal felsőbb osztályba nem lehet fellépni – a megerősítés arra vall, hogy a korábbi intézkedésnek nem sikerült minden esetben érvényt szerezni. Vö. még Hajdu L. 1986. 18., Csáka K. 1887/88–1891/92. 1888/89-45–46.

hogyan az állami hivatalok betöltéséhez iskolai bizonyítvány szükséges. Ezek az intézkedések akkor válnak teljeskörűvé, amikor a császár az új közigazgatás bevezetésével megszünteti a régi megyei szervezetet és különválasztja a közigazgatást és a bíraskodást (1787).

Egyfelől tehát az uralkodó elrendeli az iskolai szelekció – rendi alapú – szigorítását, kilátásba helyezi a kizárólagos németnyelvűséget és a tandíjjal megnöveli az iskoláztatás költségeit. Másfelől viszont felszámolja az állami hivatalviselés addigi felekezeti-rendi monopóliumát, de azt a megszigorított iskolai eredményességhez, illetve az iskolai bizonyítvánnyal igazolt kvalifikációhoz köti, és ennek érdekében állami ösztöndíjjal támogatja származásra való tekintet nélkül a tehetséges diákokat. Mindezeket alig másfél év leforgása alatt rendeli el. Vagyis míg az iskolázottságot megkövetelő állami tisztviselői álláslehetőségek kínálata a népesség tágabb körét érinti, és perspektivikusan annak a növekedésével lehet számolni, addig a képzettség megszerzésének feltételei egyértelműen megnehezülnek.

A következmények

A tandíj bevezetésének következményeit tárgyalva a felsőbb oktatásban tanulók összlétszámának drasztikus visszaesésére az alábbi létszámadatokat szokás említeni a történeti irodalomban:

1784/5. tanévben: 8356
1786/7. tanévben: 5526
1787/8. tanévben: 4629¹⁴

Az újabb művek a nyilvánvaló csökkenés tényét elismerve a fenti – kiragadottnak tekintett – adatok értelmezésében már óvatosságra intenek: pontosabb és hosszabb időszakot bemutató adatokat tartanak szükségesnek a tényleges tendenciák megállapításához, a tandíj hatásának pontos feltárásához.¹⁵

A tandíjrendelet következményeit a magyarországi állami (királyi) oktatás közép- és felsőfokú iskolái diáklétszámának változásán mérhetjük le. Azért csak ebben a szektorban, mert – mint már említettük – a protestáns iskolákra az állami felügyeletet továbbra sem sikerült kiterjeszteni. Ugyanakkor a protestáns iskolák, a királyi hatalom minden ezirányú erőfeszítése dacára, gazdaságilag is autonómok, azaz öfenntartók voltak, ezért körük-

¹⁴ Marczali H. 1881–1888. 3. kötet 314–315., Kármán M. 1911. 419., Kornis Gy. 1927b 1. kötet 67. Magyarország története 4/2. kötet 1056.

¹⁵ Kosáry D. 1980. 442.

ben már korábban jellemző volt a tandíjfizetés¹⁶, de ezzel együtt a szociális hátrányok kiegyenlítésének igen differenciált gyakorlata érvényesült.

Az alábbi táblázat a magyarországi felsőbb oktatás állami szektorának diáklétszámait mutatja a tandíj bevezetésének évétől:¹⁷

Tanév	Gimnáziumi diákok száma	Változás (előző év=100%)	Összes diák ⁺ száma	Változás (előző év =100%)
1784/5	6948	–	8356	–
1785/6	5091	– 27	6001	– 28
1786/7	4495	– 12	5510	– 8
1787/8	4298	– 4	5487	0
1788/9	4476	4	5816	6
1789/90	n. a.	–	6410*	10*
1790/91	5792	–	7003	9*
1791/2	7348	27	8695	24
1792/3	7828	7	9150	5
1793/4	7817	0	9183	0

⁺ A királyi kis- és nagygimnáziumok, akadémiák és egyetem diákjai.

* Becsült érték: adat hiányában a változás számszerű mértékét mindkét évben ugyanakkorának vettük.

A táblázat mutatja, hogy a tandíj bevezetését követő második évben az összes (gimnáziumi és akadémiai) diák száma egyharmaddal csökkent, az 1787/8-as tanév a mélypont. A gimnáziumi diákok esetében a csökkenés valamivel nagyobb (38%). A tanulók számának csökkenése tehát nem volt olyan nagy mérvű, mint amekkorát a szakirodalomban eddig hivatkozott számok mutattak.

A fenti országos adatok azonban egyrészt nem terjednek ki a a tandíj bevezetése előtti tanévre, hanem csak a bevezetési (1785. január) tanév második félévéből vagy év végéről valók, tehát nem tartalmazzák azok számát, akik a rendelet bevezetése után *közvetlenül* abbahagyták tanulmányukat. Másrészt a diákság társadalmi összetételére vonatkozóan sem nyújtanak információkat. Jelenleg nem ismerünk olyan országos adatokat, amelyek megfelelnek a fenti kívánalmaknak. Ezért a továbbiakban a pécsi – később győri – tankerület 13 dunántúli gimnáziumának adatait fogjuk ele-

¹⁶ Néhány nagy kollégiumra vonatkozóan van összevethető, publikált tandíj-adat. Ezek szerint a felsőbb osztályokban – ahol az alsóbb osztályokénál többet kellett fizetni – sem érték el az állami iskolákban szedett tandíj felét, évi 3 forintot. Vö. Markusovszky S. 1881. 334., A pápai kollégium története 76., A sárospataki kollégium története 94.

¹⁷ A bemutatott adatok forrása a MOL Helytartótanácsi levéltár, közoktatási ügyosztálya (C 67) 4., 9. és 12. kútfők.

mezni.¹⁸ Ezek az adatok lényegében a mai Dunántúl korabeli katolikus középiskolai diáknépességének viszonyait mutatják be. Az alábbi táblázatban a második félévi (illetve év végi) összlétszám alakulása látható:¹⁹

Tanév	Gimnáziumi diákok száma	Változás (előző év =100%)
1782/3	2034	-
1783/4	1917	- 6
1784/5	1430	- 25
1785/6	1070	- 25
1786/7	867	- 19
1787/8	860	- 1
1788/9	925	8
1789/90	1051	14

Ezek az adatok már egészében mutatják a létszám alakulását a vizsgált intézkedések idején. Így látszik, hogy a tandíj bevezetését megelőző tanévhez képest a dunántúli gimnázisták számának tényleges csökkenése nagyobb volt az egy évvel későbbi időponttól rendelkezésünkre álló országos adatok által kimutathatónál. Ha részletesebben, az első és második félévi adatokat is összevetjük, egyértelművé válik, hogy az 1784. évi, a szelekció szigorítására, a német nyelv bevezetésére vonatkozó, illetve a konviktusokat megszüntető rendeletek után *közvetlenül* nem csökken a diákok száma oly mértékben, mint a tandíj bevezetése után. Az okozati összefüggés kimutatásához azonban ezek az adatok sem elegendők, hiszen az oktatás feltételeit alapvetően megváltoztató rendelkezések nagyon gyorsan követték egymást, és az általuk kiváltott reakciók sem választhatók el biztonsággal egymástól. Másrészt nem biztos, hogy nem volt más, eddig számításba nem vett tényező, amely a szóban forgó rendelkezésekhez hasonló, vagy még elemibb hatást gyakorolhatott a tanulók számára.

¹⁸ A tankerület átnyúlt a Dunán, és hozzá tartozott a szabadkai, a rövidesen megszűnő zombori és az akkor kiépülő újvidéki gimnázium is – az utóbbi kettőt nem vettük figyelembe. A győri, soproni, kőszegi, komáromi, fehérvári, veszprémi, nagykanizsai, pécsi és tatai nagy-gimnáziumokról és a mosonmagyaróvári, szombathelyi, pápai és keszthelyi kisgimnáziumok adatairól van szó. (A pápai kisgimnáziumban 1786. november 1-én már nem kezdődik meg a tanítás.) Ez a 13 középiskola 1785-ben az ország 65 ilyen iskolájának 20%-át, az itt tanuló diákok pedig az összes diák 21%-át tették ki.

A Dunántúlon élt az Erdély nélküli Magyarország lakosságának mintegy 24%-a, közöttük a katolikusok aránya az országos arányszámukat (59%) jelentősen felülmúlta, 74% volt. A nemes férfi lakosság aránya is magasabb (5,6%) az országos átlagnál (4,7%). A település-szerkezetre jellemző az átlag feletti laksűrűség és a kisvárosok (mezővárosok) sűrű hálózata, aminek következtében azonban a városi lakosság aránya némileg elmarad az országos átlagtól. Vö. Thirring G. 1938.

¹⁹ MOL C67 4. kútfő, a pécsi tankerület létszámjelentései és iskolai anyakönyv-másolatai.

A szakirodalomban a diákság létszámával kapcsolatban eddig nem vették figyelembe például az 1780-as évek második felének igen rossz időjárását és mezőgazdasági terméseit, és ennek lehetséges kihatását az iskoláztatás számarányainak alakulására. Az Alföldön 1783-ban rossz a termés, 1785-ben már az egész országban rosszak a terméskilátások. 1787-ben szintén rossz a termés, de a Dunántúlon és az ország középső részén terem felesleg. 1788-ban mindenütt igen rossz a termés, ott is, ahol előző évben még viszonylag jó aratás volt. 1789-ben is gyenge a termés, de a szokásosan jól termő vidékeken (pesti, pécsi, váradi kerület) rosszabb, mint a hegyvidéki területeken. A következő két év, 1789–90 is országosan rossz termést hozott²⁰, de ennek ellenére ezekben az években már egyértelműen megindul a diákok létszámának növekedése, vagyis visszaállása a korábbi szintre. Az 1785-ben országosan rossz termés létszám-csökkentő hatása a fenti adatok alapján megint csak nem választható el biztosan a tandíj által kiváltott hatástól. Az elemzett adatok alapján annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a tandíj bevezetésére gazdaságilag kedvezőtlen időpontban került sor, de a bevezetést követő években a rossz termés a diákok számának további csökkenését nem eredményezte, bár az is valószínű, hogy a gyenge terméseredmények által leginkább sújtott rétegek gyerekei ekkorra már elhagyták az iskolákat.²¹

A tandíj a józsefi oktatáspolitikai leghatásosabb eszközének látszik. A történeti irodalom a tandíj bevezetésének célját három vonatkozásban határozza meg: 1) a közép- és felsőfokú oktatás létszámának határozott csökkentésével a *szellemi proletariátus* kialakulásának megakadályozása, 2) mint „iskolaadó”-val az adót nem fizető nemesség, mint elvileg és a császár szerint is elsődleges „iskolahasználó” megleckéztetése, 3) a tandíj-bevételnek az *állami ösztöndíjak* fedezetét kellett képeznie.²² Nézzük meg részletesebben e kérdésköröket.

Szintemelés vagy szellemi proletarizálódás

Az uralkodó oktatáspolitikai intézkedéseinek egyik közös eleme a felsőbb oktatásban részesülők számának csökkentése. E szándék nyilván nem független egy már korábban megfogalmazódó, és a későbbiekben is tartósan

²⁰ Marczali H. 1881–1888. 3. kötet 381., 396., 399–400., 406. Gunst P. 1984. 438–457.

²¹ A későbbi időszak rossz termésű éveiben sem mutatható ki ilyen közvetlen összefüggés: 1794, 1816, 1817–19, 1831. Vö. Gunst P. 1984. 442–443. A gazdasági tényezők szerepe az oktatás arányainak alakulásában valószínűleg inkább hosszabb távon, a konjunktúrák-dekonjunktúrák időszakait vizsgálva érhető tetten.

²² Marczali H. 1881–1888. 313–315., Csáka K. 1887/88–1891/92. 1889/90–28., Kornis Gy. 1927b 66., Kosáry D. 1980. 442., Magyarország története 4/2. kötet 1056.

jelenlevő meggyőződéstől: az értelmiségi túltermelés, és ennek következtében kialakuló szellemi proletariátus veszélyétől.

Magyarországon a 18. század első évtizedeitől erősen növekedni látszik a gimnáziumi diákok száma, és ezen belül a nem nemes származásúak és a szegények aránya.²³ Olyan többletről van ekkor szó, amely tanulmányai végeztével nem nagyon remélhetett iskolázottságának megfelelő alkalmazást a hagyományos, rendi értelmiségi-hivatali pályákon. Nem is könnyű jelenlegi ismereteink alapján ezeknek a fiataloknak a magatartására egyértelmű magyarázatot találni, de meggyőző az az értelmezés, amely szerint ezeknek a diákoknak az esetében a tanulás egyfajta vállalkozás, illetve életstílus volt: biztos jövőt nem ígért, csak egy lehetőséget a szülőinél jobb sorsra.²⁴ A szegény diákok megélhetésüket jelentős mértékben szülőhelyüktől távoli alamizsnagyűjtéssel, koldulással, „szerzéssel” biztosították, ami feltételezte a nagyfokú térbeli mobilitást. A kormányzat, a Helytartótanács folyamatosan, 1741-ben, 1745-ben, 1752-ben és 1769-ben is megpróbálja visszaszorítani azon diákok számát, akik szüleik vagy pártfogóik útján nem tudják biztosítani megélhetésüket. Hol a rendi szelekciónak a felsőbb osztályokba való bevezetését fontolgatja, hol a vagyoni igazolás megkövetelésével kísérletezik, de az ismétlődő rendelkezések azt mutatják, hogy tartósan nem tud eredményt elérni. A kolduló diákság problémája sokféle érdek ütközését jelentette: a túlnépesedő agrárterületekről való elvándorlást, az elárulás, elszegényedés miatti szerencsepróbálást, az oktatást végző szerzetesrendek mind újabb iskolákat alapító, diáklétszámot növelő szervezeti érdekét, küldetéstudatát, esetleg versenyét az egyik oldalon, az iskoláknak helyt adó városok, esetenként pedig a kormányzat rendészeti problémáit, az agrár munkaerő, a jobbágykéz, mint adóalap fenntartását a másikon. Mindezek ellenére az oktatás szabadsága fennmaradt, rendi korlátok nem érvényesültek, ami valószínűleg főként azzal magyarázható, hogy a még egyházi kereteken belül folyó oktatás keresztény, univerzális jellegével ez nem fért volna össze. Jelenlegi ismereteink alapján nehéz megmondani, hogy a keresleti oldal – újabb társadalmi csoportok iskoláztatási igénye –, vagy a kínálati oldal – az iskolák, a tanító szerzetesrendek versenye a diákokért – volt-e a folyamat elindítója, de a 18. század második felében a gimnáziumi diákság magas létszáma állandó gondot okozott a kormányzatnak.

Anton Pergen gróf, a későbbi hírhedt rendőrminiszter, a titkosrendőrség megszervezője 1770–72 között a bécsi udvar felkérésére tervezetet készített az örökös tartományok oktatási rendszerének reformjával kapcsolatban. E tervezetben megfogalmazott gondolatok és alapelvek jelentették az alapját

²³ Ambrus-Fallenbüchl Z. 1968. 199., Molnár A. 1881. 207–208.

²⁴ Fallenbüchl Z. 1979. 386., 389.

minden, a későbbiekben létrejött oktatáspolitikai reform-elképzelésnek, illetve az ezek nyomán részenként megvalósuló modernizációs törekvésnek.²⁵ Pergen az oktatást állami, centralizált, egységes rendszerként képzelte el, és már nála megjelent az egységes német oktatási illetve hivatalos nyelv igénye is. Konkrét témánk, de a 19. századi magyarországi felsőbb oktatás szempontjából igen érdekes elképzeléseinek az a pontja, amelyben az oktatási rendszer egyes szintjein elhelyezkedő iskolatípusokat a „felhasználók”, az oktatásban potenciálisan leginkább érintett vagy érdekelt társadalmi csoportok felől értelmezi. A latin iskolát, azaz a gimnáziumot kizárólag a felsőfokú oktatás – a korabeli szóhasználat szerint a tudományos pálya – előkészítőjeként határozza meg, és mint ilyet elit iskolának tekintti: elsősorban a nemesség, másodsorban a vagyonos rétegek fiának iskoláztatása kívánatos ebben az iskolatípusban. Az alacsonyabb társadalmi rétegekből csak a kiváló tehetségeknek van itt helyük. Vagyis ez az iskolatípus a felsőfokon képzett értelmiség és a főhivatalnokok nevelő-képző intézménye. Ugyanakkor felveti a reáliskola, mint alternatív középfokú iskolatípus eszméjét: itt folya azoknak a képzése, akik az elemi szinten túl, de nem latin iskolában kívánnak tanulni. Az ilyen típusú középiskolában átadott tananyag a reál, azaz természettudományos jellegű és a praktikus ismereteket állítva a középpontba, a gyakorlati életpályákra nevel vagy képez. A latin iskola, azaz a gimnázium tehát alapvetően a felsőfokra készítene fel, és e cél határozza meg a diákok „merítési bázisát” is. Pergen az oktatás középső szintjének képzési célok szerinti intézményi differenciálódását fogalmazza meg akkor, amikor ezt a szintet lényegében még csak a gimnázium képviseli. Ennek a differenciálatlan, egysatornás középfokú oktatásnak egyik súlyos következménye a túltermelés, a szellemi proletariátus, amin a korlátozott számú értelmiségi pályákon elhelyezkedni nem tudó, a gyakorlatiakon pedig nem akaró nagyobb számú tanult embert érthetjük, akik politikailag kiszámíthatatlan, társadalmilag integrálatlan elemet képeznek.

Lényegében ezt a nézetet fejti ki később, 1795-ben a Martinovics-per kapcsán I. Ferenc császárhoz írt emlékiratában Sándor Lipót főherceg, Magyarország nádora is. A francia forradalom hatásának magyarországi megjelenése csak tovább erősítette azokat a korábbi kormányzati félelmeket, amelyeket a nagy számú nem nemes, főleg paraszti származású ifjúság magasabb műveltséghez jutása keltett. Az emlékirat nyomán 1802-ben József nádor is javasolja a császárnak a II. József által bevezetett rendi szelekció

²⁵ Fináczy E. 1899–1902. 2. kötet 42–44., 46., 55., Marczali H. 1881–1888. 2. kötet 285. Néhány évvel korábban Kaunitz kancellár is alapvetően hasonló véleményt fogalmazott meg: Fináczy E. 1. kötet 274. Magyarország vonatkozásában is felmerültek ilyen elképzelések az 1770-es években: Bürokrácia és közigazgatási reformok... 102–103.

visszaállítását a szellemi proletariátus kialakulásának megakadályozására.²⁶ De a gondolat – különböző hangsúlyokkal – tovább él és jelen van az egész 19. század során. Sőt a középosztállyal kapcsolatban a 20. század első felében is felbukkan a hazai politikai-szakmai publicisztikában, ami a magyarországi középfokú oktatás egycsatornás jellegének, a gimnáziumi iskolatípus hegemoniájának fennmaradását mutatja.²⁷

A Ratio Educationis által szabályozott magyarországi középfokú oktatást a gimnáziumi iskolatípus jelentette. Bár az elemi oktatás fölé a tanügyi kódex létrehozta a három–négy osztályos városi iskola típusát – amit a későbbi reáliskola, illetve polgári iskola előképének tekinthetünk –, kiépülése lassan ment, és számuk is alacsony maradt.²⁸ Ez a számszerűségben csekély, egyenetlenül kiépített reál irányú iskolatípus ekkor még semmiképpen nem jelentett tényleges alternatívát a gimnáziumi oktatással szemben. Ennek alighanem a fő oka az volt, hogy a gimnáziumi, illetve az azt követő felsőfokú végzettséggel elfoglalható hivatalok bizonyos „rangemelés”-t is jelentettek a nem nemesek számára. A késő rendi társadalom fő emelkedési módja, mobilitási csatornája az oktatás útján elérhető hivatali pálya, a honorácior státus volt, amelyet sok esetben a nemesi oklevél megszerzése is megkoronázott. Ennek a jelenségnek a másik oldala a nemesi tisztségviselés szakszerűsödése, abban az értelemben, hogy az állami, megyei, sőt sok esetben a városi tisztségeket is ellátó, a 18. század során anyagilag és politikailag is igen megerősödő jómodú középbirtokos nemesség körében a gimnáziumi tanulmányok elvégzése általánosan minimális követelménnyé vált e század végére. Ennek alapján a kor gimnáziumát, de még inkább az akadémiát, a nemesség iskolájának nevezhetjük, mivel elsősorban a birtokos nemesség által betöltött (jogszolgáltatási, igazgatási, politikai, gazdálkodási stb.) feladatkörökhöz szükséges ismereteket és készségeket közvetítette a korábbi, az egyetemi tanulmányokra való előkészítés funkciójának biztosítása mellett. Az ugyanazon iskolai nevelés és képzettség emelte a honoráciorok presztízsét és rangját (a „tisztesebb rend”) a közrendűek fölé, a nemesi rang közelébe, annak ellenére – vagy talán éppen az által? –, hogy az iskolázottságot megkövetelő tevékenységet más-más viszonyrendszerben gyakorolták: a honorácior megélhetést nyújtó fizetés fejében, míg a megyei nemes tisztségviselők nagyrészt „nobile officium”-ként, azaz csekély tiszteletdíj és költségtérítés fejében, vagyis jobbára „társadalmi munkában”. Ugyanakkor az erősen rétegzett magyarországi köznemesség igen nagy számú, kis

²⁶ Domanovszky S. 1944. 170., Heckenast G. 1989. 439–440. Kornis Gy. 1927b 1. kötet 258., 261–270. I. Ferenc az egyházi utánpótlás biztosításának érdekében utasítja el a nádor javaslatát.

²⁷ Konek S. 1878. 489., 491., Láng L. 1886. 28., Kornis Gy. 1927a 74., 89–90.

²⁸ Magyarországon ebben az időben a protestáns szektorban, főként a felvidéki evangélikus városi iskolákban volt számottevő hagyománya a polgári, reál-gyakorlati irányú oktatásnak.

birtokú vagy birtoktalan része is az iskolázottság útján realizálhatta a közhivatal-viselés nemesi monopóliumában való részesedését. Meg kell említenünk azt is, hogy a gimnáziumi képzés hagyományos, egyházi utánpótlást biztosító funkciója sem volt elhanyagolható tényező: a katolikus egyházi hierarchia alsóbb szintjeire és a szerzetesrendek tagjai közé nagy számban kerültek közrendűek a 19. század során is. A tanítói, tanári pálya tradicionálisan közrendű, főleg paraszti származású egyénekből nyerte utánpótlását. A század második felében pedig, a tartós gazdasági konjunktúrával is összefüggésben mindinkább megjelenik a képzett uradalmi tisztviselők, városi hivatalnokok iránti igény is.

Másrészt azonban a Ratio a gimnáziumi tananyagba beépített számos realismereti és gyakorlati elemet, ami egy újabb önálló, a felsőoktatásra való előkészítésen túli képzési célt adott a gimnáziumnak: az alsóbb, grammatikai osztályok elvégzése is nyújtott egyfajta középszintű gyakorlati műveltséget (begyakorolt írás-olvasás-számolás, országismeret stb.). Ez viszonylag egységes volt, és a rendi, lokális élethelyzetekből való kilépést, tájékozódás segíthette elő, egy földrajzilag is mobil társadalmi elemet hozva így létre. A teljes gimnáziumi végzettség pedig a latinnyelvűségbe való nagyobb jártassággal, kifejezőkészséggel a közügyekben való fellépést, részvételt eredményezhette. Ezekben az esetekben az iskola nem valamely konkrét tevékenységre, feladatkörre jogosított, hanem többféle élethelyzetben, tevékenységi területen felhasználható – ilyen értelemben általános és talán középosztályinak is nevezhető – műveltséget és nevelést adott. Nem elhanyagolható szempont ebben a vonatkozásban az iskola szocializációs funkciója sem: a figyelem és fegyelem iskolai követelményével való szembetalálkozás, a társadalmilag is megerősített diákszerep megélése, és nem utolsósorban a más, „rangosabb” gyerekekkel való szoros kapcsolat, közös tevékenységek az elsajátított (vagy elsajátítandó) konkrét tananyagban és készségeken túl is jelentős vonzerőt jelenthettek a városi, megyei társadalmak erre fogékony köreire. Az oktatásnak ezekkel a lehetőségeivel első sorban a városi, mezővárosi iparos, kereskedő lakosság élt, különösen azoknak a településeknek a lakossága, ahol volt középiskola.

A szellemi proletariátus problémáját tehát az a félelem jelentette, hogy az oktatás jelentősen nagyobb számú magasan iskolázott egyént bocsát ki, mint amennyit az adott társadalom integrálni képes: vagyis a hagyományos szerkezet nem tud műveltségüknek és képzettségüknek megfelelő munkaköröket, megélhetést, és ezekhez kapcsolódó presztízst nyújtani. Ezek hiányában pedig a fennálló társadalom megváltoztatásának gondolatára fogékony, és éppen egységes műveltségénél és a közös szocializációjánál fogva homogén, kollektív cselekvésre képes társadalmi csoporttá válhatnak a „túlkvalifikált” egyének. Részletes feldolgozások hiányában egyelőre nem tudjuk eldönteni, hogy a fenti aggályoknak mekkora realitása volt

a tárgyalt időszakban: a felsőbb oktatásba belépő diákoknál általános volt-e a hivatali pályára törekvés, avagy az előbbi értelemben vett középosztályi műveltség megszerzésének szándéka különálló irányát képezte az iskoláztatási-tanulmányi ambícióknak. De kérdés, hogy vajon a „reformkor nemzedékét” nem egy ilyen, kormányzati nézőpontból ugyan rosszul integrált, de nagy számban és viszonylag magasan iskolázott, több értelemben is „egy nyelven beszélő”, de legfőképpen egy nagyobb társadalmi-területi egységben, nemzetben eligazodni és gondolkodni képes rendi középosztály alkotta-e?

II. József oktatással kapcsolatos elképzelései alapvetően egyeztek rendőr-miniszterének korábbi gondolataival. Így nem meglepő, ha a császár a gimnáziumi diákok számának csökkentését tűzte ki célul, és ez találkozott a birodalmi kormányzat egyéb tényezőinek akaratával is. A császár elképzeléseiben is a gimnázium szerepe a felsőfokú oktatásra való felkészítésben állott, mert a felsőoktatástól várta bürokratizálási terveihez azokat a jól képzett, fizetett hivatalnokokat, akiktől feltétlen engedelmességet, hűséget és fegyelmet követelt, és amely bürokrácia feltétele volt a birodalmi centralizáció kiépítésének, a reformok megvalósításának, a szintemelésnek. E bürokráciával szemben a rendi intézmények, az egyházi hierarchia és a megyei szervezet komoly konkurensként léptek fel az iskolázott emberek foglalkoztatási piacán.²⁹ Bár az uralkodó részben feloszlatta (1782–1786: szerzetesrendek), részben állami felügyelet alá vonta (1781: oktatás, 1782: egyházi vagyon, 1783: papnevelés), részben kiiktatta (1787: megye) ezeket az intézményi szektorokat, a nagymértékű tanulólétszám csökkenés miatt több területen elakadt az utánpótlás: a katolikus alsópapságnak, az államosított oktatási szektornak, a igazgatás alsó szintjének szakemberhiánnyal kellett szembenéznie.³⁰ Az elsősorban a tandíj rovására írható létszámcsökkentés tehát túlzottan is eredményes volt, az uralkodó más irányú – az alsóbb szintű államhivatalnoki kar kiépítését célzó – törekvéseivel is ellentmondásba került, illetve azoknak akadályává vált. Feltehető ugyanis, hogy növekedőben volt azoknak a legalább gimnáziumi tanulmányokat követelő feladatköröknek a száma, amelyek ellátására a nemesség és polgárság tehető rétegeinek gyerekei nem szívesen vállalkoztak. Ilyenek voltak a tanítói, tanári, lelkészi, jegyzői hivatások, de részben az uradalmi és városi, mezővárosi tisztviselőket is ide sorolhatjuk. A tandíj tehát, mint a létszámcsökkentés eszköze a vártnál hatásosabb volt, következményei nem álltak összhangban az abszolutisztikus kormányzat közigazgatási-bürokratizálási törekvéseivel sem.

²⁹ Kosáry D. 1980. 441–444.

³⁰ Marczali H. 1881–1888. 3. kötet 340–341., Kornis Gy. 1927b 1. kötet 70., Bán P. 1991. 106., 110–111.

Nyertesek és vesztesek

A tandíj bevezetését jogilag is vitatták a magyarországi rendek, hiszen az oktatás intézményrendszerének korábbi finanszírozása jogilag rendezett volt. A tandíj tehát adóként is felfogható volt, ami az adózni nem hajlandó nemesség – a tandíj számukra nem túl nagy mértéke miatt csak jelzés-szerű – figyelmeztetéseként, a nemesi adómentesség elleni fellépés jeleként is felfogható.³¹ (Tegyük hozzá mindjárt, hogy a tandíj – akárcsak a többi oktatáspolitikai rendelkezés – szándéka szerint alapvetően nem volt „magyarelles”: Ausztriában is bevezetésre került.) Az oktatás korábbi finanszírozási rendszere is rendi jellegű volt, mert a tanulmányi alapon, a nemesi konviktusokon, családi és magánalapítványokon nyugodva, elsősorban a nemesség gyerekeinek iskoláztatását segítette: a rend szegény tagjait éppúgy, mint a tehetősebb családok fiait, hiszen a rendi műveltségi követelmény a származás elvén alapulva a vagyoni helyzettől függetlenül érvényesült. Ennek eredetét elsősorban a – már említett – nemesi közhivatal-viselési monopóliumban kell keresnünk: hivatalra elsősorban a születés – a rang, és tegyük hozzá: az általa megkövetelt műveltség – és nem az iskolai érdem jogosít. Ez nem jelenti azt, hogy a felsőbb oktatásban számszerűen is többségben lettek volna a nemesség fiai a vizsgált időszakot megelőző évtizedekben. Ismert olyan vélemény, hogy már a Ratio Educationis is, rendi jellegével – de mint erről már volt szó, nem a rendi megkülönböztetést alkalmazó szelekcióval – éppen a nem nemesi származású diákok arányának növekedését akarta megállítani, illetve visszaszorítani. A császár rendi szelekciót bevezető rendelete is elvben a nemesség iskoláztatási előnyét növelte, a korábbi oktatásfinanszírozási intézmények államosítása és a tandíj bevezetése viszont korábban élvezett helyzetét nagyobb mértékben rontotta, mint a nem nemesekét. A dunántúli gimnáziumok tanulólétszámaira vonatkozó, korábban ismertetett adatokból a diákok társadalmi állás szerinti megoszlását is megismerhetjük. Ezek alapján megnézhetjük, hogy a tandíj miként befolyásolta a különböző társadalmi csoportok arányát a dunántúli gimnáziumok diákjai között:

Tanév	Diákok száma	Változás (előző év = 100%)	Nemes diákok száma	Változás (előző év = 100%)	Polgár diákok száma	Változás (előző év = 100%)	Közrendű diákok száma	Változás (előző év = 100%)
1782/3	2034	–	750	–	431	–	853	–
1783/4	1917	– 6	735	– 2	519	20	663	– 32
1784/5	1430	– 25	587	– 20	532	3	311	– 53
1785/6	1070	– 25	n. a.	– 19*	n. a.	– 14*	n. a.	– 31*
1786/7	867	– 19	368	– 23*	379	– 17*	120	– 44*

* Becsült érték: adat hiányában a változás számszerű mértékét mindkét évben azonosnak vettük.

³¹ Csáka K. 1887/88–1891/92. 1889/90-28., Kornis Gy. 1927b 1. kötet 66., Kosáry D. 1980. 442.

Tanév	Diákok száma	Nemes diákok aránya (%)	Polgár diákok aránya (%)	Közrendű diákok aránya (%)	Összesen (%)
1782/3	2034	37	21	42	100
1783/4	1917	38	27	35	100
1784/5	1430	41	37	22	100
1785/6	1070	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
1786/7	867	42	44	14	100

Az adatok azt mutatják, hogy a szelekció megszigorítása és a tandíj bevezetése a Dunántúlon *jelentősen befolyásolta a gimnáziumi diákság társadalmi összetételét*, azonban a fenti két tábla adatait két lépésben kell értelmeznünk. Ugyanis a központi tanügyi kormány szerv iratanyagából mind- eddig nem került nyilvánosságra olyan utasítás, amelyből kiderülne, hogy az iskolai anyakönyvek társadalmi állás (conditio) rovatát miként kellett kitölteniük az anyakönyveket vezető tanároknak. Ezért azt az eljárást választottuk, hogy egy – a keszthelyi – gimnáziumi anyakönyv bejegyzéseiből kiindulva próbáltuk meghatározni azt, hogy a fenti társadalmi kategóriák mit is jelenthetnek. A nemes (nobilis) és a nem nemes (ignobilis, plebejus) szülők esetében nem merült fel probléma, ez a közjogi kategorizációval egyezik: a nemesi országos rend, a nemtelenek pedig maradékelven a közrendűeket, a privilegizálatlanokat jelöli. A polgárok (civis) esetében viszont egyértelműen kiderült, hogy a keszthelyi anyakönyv ezzel a megnevezéssel – közjogi értelmétől eltérően – nem a szabad királyi városok polgárjoggal és politikai képvisellettal rendelkező lakosait illeti. (Ez nem is meglepő, hiszen ebben a térségben nincs szabad királyi város.) A civisként bejegyzett szülők túlnyomó többsége Keszthely és a környező mezővárosok lakói, de akad jónéhány falusi lakos is közöttük. A probléma megoldását az első, józsef-kori népszámlálás végrehajtási utasítása adhatja. E sajátos katonai szempontokat érvényesítő teljeskörű népösszeírás logikája szerint ugyanis polgárként kell feltüntetni mindazokat, akik nem őstermelők, azaz létfenntartásukat nem az agrártevékenység biztosítja. Így a városokban háztulajdonnal rendelkezőket, a bányá, gyár, manufaktúra tulajdonosokat, de a falusi kézműveseket is ide kellett számítani, amennyiben e tevékenységüket „főállásban”, azaz nem kontárként, időszakosan vagy melléktevékenységként folytatták.³² Vagyis nem rendi, foglalkozási, vagyoni, hanem leginkább ágazati besorolást jelentett, amit sok esetben nehéz is volt egyértelműen és egységesen megítélni a számlálóbiztosoknak. Alighanem ezt a felfogást követhették a tanügyigazgatásban is – legalábbis a keszthelyi adatok ezt alátámasztják.

³² Thirring G. 1938. 70.

Az előbbiek alapján tehát egyrészt azt mondhatjuk, hogy rendi vonatkozásban, a nemes – nem nemes arány tekintetében a tandíj *lényegesen* nem változtatta meg a diákság összetételét, mivel a tanulást ebben az időszakban abbahagyó diákok között a nem nemeseknek csak csekély többlete mutatkozik.

Ha viszont a nem nemeseket alkotó másik két kategóriát nézzük, éles különbséget találunk. A fenti értelemben vett polgárság gyerekeinek száma a tandíj bevezetése előtti évben jelentősen, és a tandíj bevezetésének évében is még némileg növekedett, és csak az ez után következő években kezdett el csökkenni, de ennek mértéke is kisebb a másik két csoporténál. A polgár diákok számában történt a legkisebb változás, aminek következtében arányszámuk a kezdeti évhez képest az utolsó vizsgált évben megkétszereződött, és már meghaladta a nemesekét. A közrendű diákok száma és aránya pedig igen nagy, az átlagos létszámcsökkenést jóval meghaladó mértékben szorult vissza – a tandíj legfőbb, a szellemi proletariátus veszélyének elhárítását célzó rendeltetésének megfelelően.

A fenti adatok arra engednek következtetni, hogy a tandíj – a Dunántúlon legalábbis – *nem annyira a diákság rendi összetételét befolyásolta, hanem az eredeti célkitűzése szerint a tanulók vagyoni állapota mentén* fejtette ki hatását. Ezt a feltevésünket a *polgár* szülők gyerekeinek adataira alapozzuk. Mert bár e szülők vagyoni helyzetére nézve semmi megbízható adatunk nincs, de – az előbb említett népszámlálási utasítás bizonytalan végrehajthatóságát figyelembe véve – az feltehető, hogy a városi hiányos területeken az egyértelmű eseteket (szabad királyi város polgára, bánya tulajdonos stb.) leszámítva, a presztízs, a helyi megítélés, rang alapján sorolták be a személyeket ebbe a kategóriába. E mögött pedig több-kevesebb vagyont fel kell tételeznünk. (A kérdésre meggyőző választ természetesen csak a szülők vagyoni helyzetének feltárásával kaphatunk, ami újabb források bevonásával valósítható meg.) Külön figyelmet érdemel az a tény, hogy a nyelvrendelet (1784. április) és még a tandíj bevezetése után is nemhogy csökkenne, hanem növekszik tényleges számuk a gimnáziumokban. Felmerül, hogy a német köznyelv perspektívája, illetve a szabad hivatali pálya lehetősége ebben a társadalmi közegben keltett erős ambíciókat. A józsefi népszámlálás eredményei azt mutatják, hogy ez a polgárság az országos átlagnál nagyobb arányban lakott a Dunántúlon³³, és ugyan etnikai összetételére vonatkozóan nincs adat, a németnyelvűség körükben gyakori lehetett. Az előbbi feltevések beigazolódása *részben* – a fenti értelemben vett polgárságra, a Dunántúlra és a katolikus középiskolai népességre nézve – alátámasztanak a történeti irodalomból korábban idézett azon állítást, miszerint II. József uralkodása alatt nagymértékben növekedett a nem nemes

³³ Uo. 71–72. Zala és Veszprém megyében különösen magas volt ez az arány.

származásúak részaránya mind az értelmiségben és hivatalnokok között, mind a felsőbb oktatásban.³⁴

A tanulók szülei között polgárként regisztrált társadalmi csoport statisztikailag tovább lenne árnyalható, ha ismernénk azt, hogy mekkora részük volt helyi lakos. Ugyanis az iskola székhelyén lakóknak a tandíj bevezetéseig – majd megszűntével is – gyakorlatilag ingyen állt rendelkezésükre az oktatás, azaz lényeges helyzeti előnyben voltak a középiskolával nem rendelkező városok és különösen a falvak népességével szemben, mivel a diák étkezésének és szállásának ára számottevő kiadást jelentett.³⁵ A falvakból származók esetében ráadásul az iskoláztatás költségeit többnyire a falusi önellátó naturál-gazdálkodás körülményei között kellett előteremteni. (Valószínűleg a terméseredmények változását is itt lehet – területileg differenciáltan – figyelembe venni.) Így megkockáztathatjuk azt a – a további vizsgálatokkal alátámasztandó – feltevést, hogy a helyi lakos polgárok esetében volt a legcsekélyebb a tandíj miatti kilépés illetve távolmaradás, míg a helyi közrendűek esetében a legnagyobb, hiszen esetükben most már pénzbe került a tanulás, amíg a vidékiek többségének korábban is meg kellett fizetni a kosztot, kvártélyt, ruházatot.

Ha a diákok megoszlását részletesebben, az első és az utolsó osztályban nézzük, feltűnik, hogy a polgárok gyerekei az első osztálybeli részesedésükhöz képest a másik két csoportéinál lényegesen kisebb arányban jutnak el az utolsó osztályba. Úgy néz ki, hogy a polgárság gyerekei igen jelentős számban nem a hivatali-értelmiségi pályákra jutást biztosító kvalifikáció, hanem a korábban középosztályiként tételezett műveltség miatt járt a gimnáziumok grammatikai osztályaiba, és a fenti adatok arra vallanak, hogy erre a szülők szükség esetén a pénzt sem sajnálták. Ez a jelenség összhangban van a későbbi évtizedek hasonló szempontú vizsgálatának megfigyeléseivel is, ugyanakkor rámutat arra is, hogy ez a – iskoláztatás-igény alapján is azonosítható – társadalmi elem nemcsak a nagy múltú és hagyományú szabad királyi városokban, hanem a mezővárosokban és a velük szoros kapcsolatban álló, megnyíló társadalmú falvakban is megtalálható³⁶ – feltehetően elsősorban a 18. század hosszú agrárkonjunktúrájának következtében.

A *nemesség* esetében az látszik valószínűnek, hogy az iskolát ebben az időszakban abbahagyók a nemesség közismerten nagyszámú kisbirtokú vagy birtoktalan rétegeinek fiaiból kerültek ki. A tandíj ezeknél a csoport-

³⁴ Lásd a 4-es számú jegyzetet.

³⁵ A közép- és felsőfokú oktatás területi centralizáltsága illetve regionális szerepköre következtében tartósan fennálló jelenségről van szó. Vö. Fallenbüchl Z. 1979. 381., Sasfi Cs. 1997. 135–137. Síró B. 567–570. Gázsó F. 1997. 96–97., 101.

³⁶ Sasfi Cs. 1997. 145–149., 153–160.

toknál növelhette jelentősen az iskoláztatás költségeit, hiszen ezek a csoportok többnyire nemesi falvakban éltek, így az ő gyerekeik iskoláztatása tandíj nélkül is általában pénzbe került. A kismemesség esetében azonban – mint ezt már korábban érintettük – meg volt az a többletmotiváció, hogy rendi jogállásuknál fogva – és tehetségüktől többé-kevésbé függetlenül – jogilag alkalmasak voltak a közhivatalok betöltésére, de az uradalmi tisztviselők és az egyházi értelmiség körében is viszonylag nagy volt az arányuk. Számukra az eredményes tanulmányok révén elérhető társadalmi pozíció elsősorban megélhetést jelentett, mert a birtokosztódás miatt egyre csökkent létalapjuk. A hivatali nemesség, azaz hivatali állásából élő nemes tisztségviselők megjelenésével pedig ekkor már a hivatalszervezetek középső szintjén is számolhatunk. Ez a körülmény erőteljes iskolalátogatási ambíciókat, illetve tradíciót teremtett a kismemesség körében, annál is inkább, mert a II. József által eltörölt rendi intézmények, a konviktusok és különböző alapítványok a vagyoni állapotra való tekintet nélkül nyitva álltak előttük korábban. Így feltehető, hogy a tandíj igazi – bár valószínűleg csak átmeneti – kárvallottjai leginkább ők lehettek.³⁷

A tandíj hatását a rendi megoszlás alakulására az iskolák egy másik csoportjának a dunántúliakéval időben nem teljesen egyező adatain is megvizsgálhatjuk: az éppen ekkortájt megszüntetett budai tankerület gimnáziumainak 1779/80-as³⁸ és 1785/6-os tanévi – utóbbinak lényegében országosan is rendelkezésünkre álló – adatait³⁹ is összevethetjük: ennek alapján az derül ki, hogy az ország központi részén fekvő kilenc város középiskolájában az összlétszám az 1780-as 1662-ről 1786-ra 1015-re, 39 százalékkal csökkent, a nemes diákok aránya viszont a korábbi 40 százalékról 34-re fogyatkozott a két időpont között. Bár a két adatcsoport közvetlenül nem vehető egybe – inkább csak részletesebb és módszeresebb vizsgálatok kiindulópontjának tekinthetjük őket – egy következtetést megfogalmazhatunk az előbbi számarányok alapján: a II. József által elrendelt tanügyi intézkedések a diákok összlétszámának alakulásával ellentétben a diákság szorosán vett rendi összetételét régióként eltérően, de csak kevésbé befolyásolták.

Az 1786. évi adatok szerint egyébként a nemesek aránya az akadémiákon 52, a gimnáziumokban 42 százalék országosan. A polgárok aránya 28 az akadémiák, és 43 százalék a gimnáziumok diákjai között. A közrendűek aránya a tanulók között a gimnáziumban csak 15, de az akadémián 20 szá-

³⁷ Kornis Gy. 1927b 1. kötet 65., 67., Marczali H. 1881–1888. 3. kötet 313–315.

³⁸ Hajdu L. 1986. 47., ebből egyes iskolák adatai hiányoznak, így az összehasonlításban nincs benne a tankerületbe tartozó budai, tatai és kecskeméti gimnázium.

³⁹ Merkur von Ungarn 1786. 5. füzet 456–464. A magyar királyságban működő akadémiák és a 63 gimnázium közül 53-nak létszámadatát adja meg, rendi megoszlásban, valószínűleg a tanév elejéről.

zalék. A diákság rendi összetétele területileg, nagyobb regionális egységenként (tankerületenként) némileg különböző, de számottevő (10 százalék körüli) eltérés nem található.

Tandíj és állami ösztöndíj

Néhány elszórtan publikált adat betekintést enged a tandíjrendelet pénzügyi hátterébe is. Az uralkodó rendelete a tandíjból befolyó összeget az állami ösztöndíjak fedezetének biztosításával indokolja. Rendelkezésünkre áll az 1786/7. tanévben beszedett tandíjak összege, illetve az ugyanebben a tanévben kiadott állami ösztöndíjak kimutatása is.⁴⁰ Ezeket összevetve egy tanévre nézve megállapítható az az egyenleg, amely a tandíj pozitív megítélésének, azaz demokratikus jellegének alátámasztására hivatott. A fenti évben a közép- és felsőfokú oktatásban együttesen 33 508 forint tandíjat fizettek be a diákok, a kifizetett ösztöndíjak értéke pedig 22 800 forint volt.⁴¹ Az összes tandíjnak tehát csak 68 százaléka került ösztöndíjként kifizetésre. Ha csak a gimnáziumok adatait nézzük, azt kapjuk, hogy az innen származó tandíj 23 314 forint⁴², míg az ösztöndíjak összege 13 020 forint, azaz 56 százalék. A tanév eleji diáklétszámokat alapul véve ebben a tanévben a gimnáziumokban 20 százalékosra becsülhető a tandíjat nem fizető tanulók aránya, ami – tekintetbe véve a korábban bemutatott évközi létszámcsökkenést – a valóságos értéknél magasabb szám.⁴³ A gimnazisták mintegy 5 százaléka élvezett állami ösztöndíjat ebben a tanévben, az 1786–89-es tanévek átlagában pedig évi 6 százalék ez az arány, azaz a lecsökkent diáklétszámnak is csak igen kis hányadára terjedt ki az ösztöndíj jelentette kompenzáció. Az ösztöndíjasok társadalmi helyzetére vonatkozó-

⁴⁰ A tandíjakra vonatkozóan Hajdu Lajos adatát (20 704 forint 17 krajcár) a kimutatásban hiányzó gimnáziumok létszámadatai alapján kiegészítettük: Hajdu L. 1986. 50–52. Az ösztöndíjak adatainak forrása: MOL C 67 e) Mellékletek.

⁴¹ Az ezévi ösztöndíjak teljes összegét Fallenbüchl adatai alapján alacsonyabban (20 760 forint) állapíthatjuk meg, Kosáry viszont jóval magasabb értékben adja ezt meg (86,3 ezer forint), de utóbbi az adat forrását nem közli: Fallenbüchl Z. 1968. 220. és Kosáry D. 1980. 442.

⁴² A tandíjnak a gimnáziumok összkiadásaihoz viszonyított arányát pontosan nem tudjuk kiszámítani. Egy öt évvel későbbi adattal azonban összevethetők: 1792-ben 51 királyi gimnáziumra 87 465 forintot költött a kormányzat. Vö. Kornis Gy. 1927b 1. kötet 202–203. Ha ehhez viszonyítjuk az 1787-es gimnáziumi tandíjak teljes összegét 27%-os arányt kapunk, ami közel esik a felsőfokú oktatásban ma optimálisnak tartott 30–40% közötti arányhoz. Vö. Horváth D. T. 1992. 252.

⁴³ A pécsi tankerületben, ami a dunántúli megyéket és Bács megyét fedte, a szóban forgó tanév végén az összes, tehát akadémiai diákot is figyelembe véve 9 százalékos arányt mutat ki a főigazgatóság. Az 1787/8-as tanév végén ez az arány 17%, az 1788/9-es végén 15%, az 1789/90-es végén pedig 14%.

an sincsenek adatok, de nevüket és iskoláik helyét nyomtatott íveken az érintett hivataloknak használatra szétküldték. Az e listákon szereplő nevek alapján úgy tűnik, hogy az ösztöndíjak többségét jómódú, de legalábbis jó nevű nemesi és polgár családok fiai kapták.⁴⁴ A tandíj egyik indokaként megnevezett ösztöndíj tehát aligha lehetett a társadalmi esélykiegyenlítés korabeli eszköze.

A tandíj összegére vonatkozó adataink valószínűleg némileg felülbecsültek, és az is igaz, hogy a fenti, 1786/7-es tanévben – csak ebből a tanévből áll egyelőre rendelkezésünkre ösztöndíj-bevételi adat – a kifizetett ösztöndíjak összege 20–23 százalékkal alacsonyabb az 1785/6-os illetve 1787/8 és 1788/9-es tanévéknél. Az is feltételezhető továbbá, hogy a tandíjbevételek összege a még kissé csökkenő létszám és a tandíjmentesek növekvő száma miatt a hátralevő években kis mértékben csökkenhetett. De az egyértelmű, hogy a gimnáziumi tandíjakból részben a felsőfokon tanulók ösztöndíjait is finanszírozták. A kérdésnél figyelembe kell vennünk még azt is, hogy a konviktusok megszüntetésekor (1784. szeptember) a császár ezek vagyonának is ösztöndíjakká alakítását határozta el. Ez a vagyon 1 300 000 forint volt⁴⁵, aminek ha csak a felét tekintjük is tőkésítettnek, a korban szokásos 6 százalékos éves hozama is 39 000 forintot tehetett ki, ami jóval meghaladta az 1786/7-es tanévben kifizetett ösztöndíjak összegét, de a következő tanévékéit is. Ezek a kalkulációk azt mutatják, hogy a tandíj bevételi forrás is volt, ha az állami kezelésbe vett tanügyi alapok összefüggésében nézzük, ugyanis a tandíj jogosságának megítélésénél ezt is figyelembe kell vennünk.

Összegzés

Mint ismeretes, a császár, halála előtt, néhány kivétellel visszavonta összes rendeletét, így az oktatásban rövid időn belül visszaállt az uralkodása előtti állapot. A tandíj is jó hatvan évre lényegében lekerült a napirendről. A fentiekben vizsgált rövid, öt éves története alapvetően nem befolyásolta a felsőbb oktatás hosszabb távú folyamatait: a diákok számának gyors visszarendeződése József halála után nyomban megindult, és – nyilván nem függetlenül a napóleoni háborúkkal ismét beálló agrárkonjunktúrától – erőteljes emelkedésbe kezdett, ami folyamatosan tartott 1827-ig, amikor a létszám tetőzött csaknem 23 és fél ezer diákkal. Ez közel négy és félszerese az 1785-ös hasonló létszámnak. A tanulmányi aspirációk tehát csak késedelmet szenvedtek. Azt, hogy pontosan milyen egyéni és társadalmi csoportokhoz köthető motívumok, szándékok és elképzelések álltak e törekvések

⁴⁴ Fallenbüchl Z. 1979. 408., Kosáry D. 1980. 442.

⁴⁵ 1789. évi kimutatás szerint. Vö: Marczali H. 1881–1888. 3. kötet 311.

mögött, illetve hogy a különböző szintű iskolai végzettségű egyének a társadalom milyen intézményi területein nyertek alkalmazást, további vizsgálatoknak kell tisztázni. Ezek a vizsgálatok feltárhatják a magyarországi közép- és felsőfokú oktatás jellegét: korlátait és erőnyeit, továbbá ezek társadalomszerkezeti következményeit.

II. József tanügyi rendelkezéseinek mérlegét megvonva megállapíthatjuk, hogy míg egyéb, a hivatalviselés rendi és vallási monopóliumát megszüntető rendeleteivel legalizálta a nem nemes, nem katolikus eredetű értelmiséget, hivatalnokokat, addig az állami oktatáson keresztül ehhez a társadalmi pozícióhoz vezető utat igen megnehezítette: döntően csak a vagyonos társadalmi rétegek számára tette lehetővé a jogilag biztosított esélyek valóra váltását. Ennek következtében az oktatásnak ez a szintje kétségtelenül elit-jelleget nyert, közművelődési funkciója igen meggyengült, és ezt a szerepet aligha tudták átvenni az alsó szintnek, a népoktatásnak csak újonnan kialakított képzési formái. Az oktatás egészének fejlesztése, hatékonyságának növelése érdekében kidolgozott reformjai kétségtelenül előremutatók voltak és jelentős részüket az idő igazolta. Még a német hivatali és oktatási nyelv bevezetésének szándéka is megérthető – a Habsburg birodalom császáranak szempontjából. A tandíj következményei azonban, saját reform-elképzeléseivel sem voltak összhangban: a felsőbb oktatásban bekövetkezett létszámcsökkenés következtében a kiépíteni szándékozott modern államszervezet alsóbb, de éppen a szintemelés keresztülvitele szempontjából döntő szféráiban elakadt a képzett személyek utánpótlása. Az egyes társadalmi csoportokon és egyéneken túl hátrányba került maga a kultúra és a közműveltség is. A kimagasló kulturális teljesítmények feltételezik a tehetséget, és lehet, hogy a műveltség – ebben a korban – szoros kapcsolatban áll a jómóddal, de a tehetségek felkutatása a „merítési bázis”-nak nem szűkítését, hanem bővítését igényli. A korábbi, egyházi keretek közötti oktatás – a maga érdekét is szem előtt tartva – figyelembe is vette ezt. A közműveltség növekedése pedig *kollektív hasznot* jelenthet a társadalom számára, jóllehet ennek tudatosodása koronként eltérő, bonyolult folyamat, és nem mindig esik egybe a politikai uralom rövidtávú érdekeivel vagy a tervszerű képzettség-szükséglettel. A modern (nem rendi) társadalmi alakzatok közül az értelmiség, a bürokrácia, a középosztály kialakulása lassú, meg-meg torpanó folyamatai a magyarországi társadalom történetének, amely folyamatok sikerességében az oktatási rendszer jellege és teljesítőképesége az egyik döntő tényező. De az iskolalátogatás nagy számban és széles körben jelenkező szándéka is olyan pozitív megnyilvánulása a társadalomnak, amivel tudni kell „sáfárkodni”. A nagy célokra törő uralkodó elképzeléseiben – a fentiek tanúsága szerint – ennek nem volt érdemi szerepe. Ezt erősítik meg a császár monográfiájának, Marczali Henriknek befejezésül idézett szavai is: „...az iskolánál is elsősorban az anyagi kérdés ér-

dekelte: a fundus. Csak második sorban érdeklődött az iskola magasabb rendeltetése iránt. Itt is csak az ragadta meg figyelmét, mi az államot szolgálja. A népiskola jobb polgárokat és katonákat nevel, a középiskola és egyetem használható hivatalnokokat. Fáj kimondanunk: ami ennek fölötté áll, a szabad, a lét és szellem legmagasabb problémáit fejtegető tudomány nem talált helyet József tanügyi politikájában.”⁴⁶

IRODALOM

- Ambrus-Fallenbüchl Zoltán* (1968): Magyarország középfokú oktatási viszonyai a 18. században. In: Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66. Bp. 175–239.
- Archer, Margaret* (1988): Az oktatási rendszerek expanziója. Bp.
- B. Lukács Ágnes* (1979): Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években. Bp.
- Balanyi György–Bíró Imre–Bíró Vencel–Tomek Vince* (1943): A magyar piarista rendtartomány története. Bp.
- Bán Péter* (1991): A világi papság és a papképzés helyzete Magyarországon II. József korában. Baranya 1–2. sz. 98–112.
- Benda Gyula* (1984): Zala megyei nemesek életviszonyai a XVIII. században. In: Történeti antropológia. Szerk.: Hofer Tamás Bp. 313–320.
- Benda Kálmán* (1957): A magyar jakobinus mozgalom iratai. 1. kötet, Bevezetés Bp.
- Benda Kálmán* (1990): A 16–18. századi iskolatörténet helye a művelődéstörténetben. In: Iskola-egyház-művelődés. Iskolatörténeti források az egyházi levéltárakban. Szerk.: Dóka Klára. Bp.
- Bíró Ferenc* (1992): Nyelv, nemzet, irodalom. Valóság 5. sz. 7–21.
- Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Közreadja: Csizmadia Andor Bp. 1979.
- Csáka Károly* (1887/88–1891/92): Középiskoláink szervezése Mária Terézia Királynő által 1776-ban s azok további fejlődése. In: Zsolnai Kir. kath. gimnázium értesítője 1887/88. 3–39., 1888/89. 31–48., 1889/90. 20–37., 1891/92. 3–155.
- Csorba László* (1990): A katolikus egyházi értelmiség társadalmi gyökerei a polgári átalakulás korában. In: A polgárosodás útján. Szerk.: Szabad György Bp. 161–170.
- Domanovszky Sándor* (1944): József nádor élete. Bp.
- Dominkovits Péter* (1997): Latifundiumok és nemesi kisbirtokok. Moson megye nemessége a 18–19. század fordulóján. In: Mágánások, birtokosok, címerlevelek. Debrecen, (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) 203–218.
- Echart Ferenc* (1858): A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815. Bp.
- Fallenbüchl Zoltán* (1979): A diákság megélhetésének kérdéséhez Magyarországon a 18. század folyamán. In: OSZK Évkönyve 1976–77. Bp. 379–415.
- Fináczy Ernő* (1899–1902): A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. 1–2. kötet Bp.
- Gazsó Ferenc* (1997): A társadalmi folyamatok és az oktatási rendszer. Századvég Tél 73–107.
- Gunst Péter* (1984): Az aszályok és a magyar állam. Agrártörténeti Szemle. 26. 438–457.
- Hajdu Lajos* (1986): A közép- és alsófokú iskolák ellenőrzése Magyarországon a felvilágosult abszolútizmus időszakában (1776–1790). Levéltári közlemények 1. sz. 3–56.

⁴⁶ Marczali H. 1881–1888. 2. kötet 293.

- Hajnal István [1942]: Az osztálytársadalom. In: Magyar művelődéstörténet. 5. kötet Bp. 165–200.
- Heckenast Gusztáv (1989): Honoráciorok a reformkorban. Századok 3–4. sz. 427–441. [első megjelenés: 1948].
- Horváth D. Tamás (1992): Magánhasznok közköltésén. *Educatio* 2. sz. 251–255.
- Hoós Éva (1997): Latin iskola vagy professzionális képzés. Iskolák a társadalmi elvárások hátlójában a XVIII. század végén: a keszthelyi példa. In: Zalai Gyűjtemény 41. Iskola és társadalom. Zalaegerszeg, 89–113.
- Kaposi Zoltán (1992): Magyarország gazdaságtörténete 1. (1700–1830) Pécs.
- Kármán Mór (1911): Közoktatásunk országos szervezésének nehézségei a XVIII. században. *Budapesti Szemle* 410. sz. 218–239., 411. sz. 394–429.
- Konek Sándor (1878): Az Ausztriai–Magyar Monarchia statisztikai kézikönyve. 2. kiadás, Pest.
- Kornis Gyula (1927a): Kultúra és politika. Bp.
- Kornis Gyula (1927b): A magyar művelődés eszményei 1777–1848. 1–2. kötet Bp.
- Kósa László (1984): Kisnemesek és utódaik viselkedése és gondolkodásmódja a XIX. században. In: *Történeti antropológia*. Szerk.: Hofer Tamás, Bp. 328–335.
- Kósa László (1991): Polgárosuló és parasztosodó kisnemesek. *Világosság* 9. sz. 703–710.
- Kosáry Domokos (1980): Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp.
- Láng Lajos (1886): A középiskola hazánkban 1867–1886. Bp.
- A magyar nevelés története. 1. kötet. Szerk.: Horváth Márton Bp. 1988.
- Magyarország története 1686–1790. 4/2. kötet Bp. 1989.
- Mályusz Elemér (1932): A reformkor nemzedéke. Századok 17–75.
- Marczali Henrik (1881–1888): Magyarország története II. József korában. 1–3. kötet Bp.
- Markusovszky Sámuel (1896): A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története. Pozsony.
- Molnár Aladár (1881): A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Bp.
- A pápai kollégium története. Szerk.: Trócsányi Zsolt Bp. 1981.
- A sárospataki református kollégium története. Bp. 1981.
- Rácz István (1988): Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848. Bp.
- Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Bp. 1981.
- Sasfi Csaba (1997): A nagykanizsai és a keszthelyi gimnázium vonzáskörzete és a diákok lakóhelyi koncentrációja 1808 és 1848 között. In: Zalai Gyűjtemény 41. Iskola és társadalom. Zalaegerszeg, 131–171.
- Síró Béla (1995): Középfokú iskolázást, műveltségi mobilitást meghatározó tényezők. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi történelemben*. Szerk.: Valluch Tibor Bp. 563–576.
- Szabó László (1997): Lokalizáció és térbeliség a paraszti és nemesi kultúrában. In: *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. Debrecen, (Rendi társadalom–polgári társadalom 9.) 253–259.
- Szántay Antal (1997): II. József és a magyar nemesség. In: *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. Debrecen, (Rendi társadalom–polgári társadalom 9.) 167–180.
- Thirring Gusztáv (1938): Magyarország népessége II. József korában. Bp.
- Tóth István György (1996): Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp.